

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

NAXÇIVAN XAN SARAYI

Məqalədə Naxçıvanın tarixi abidələrə zəngin olmasından söhbət açılır. Onlardan biri Naxçıvan xanlığının saraydır. Əvvəllər bu saray I Kalbali xana, sonralar isə onun varislərinə məxsus olmuşdur. Tədqiqatçı ilk dəfə sənədlər əsasında səyyahların Naxçıvan xanlığının saraylarını necə təsvir etmələrindən də tərafi söhbət açmışdır.

Açar sözlər: *Xan sarayı, I Kalbali xan, səyyahlar, vədi, Naxçıvan, Sankt-Peterburq, güzgüli salon.*

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvan öz tarixi abidələri ilə məşhurdur. Həmin abidələrdən biri də Naxçıvan şəhərinin Xan dikində yerləşən Xan Sarayıdır. Naxçıvan xanı I Kalbali xan Kəngərliyə və onun varislərinə məxsus olan bu saray Azərbaycanın ortası ərəllər türk-islam memarlığının nadir incilərindən biridir. Xüsusi qaydadə inşa edilən və xalq təbii sənətinin bir çox nüvələrini birləşdirən Xan Sarayı orijinal memarlıq üslubu ilə seçilir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq demək olar ki, saray 1785-ci ildə inşa edilmişdir. Qeyd edək ki, Naxçıvan xanlığının əsasını qoyan Heydər-qulu xan və onun varisləri yaşayan saray kompleksi Xan dikinin şimal-şərqindəki ərazi-də yerləşirdi.

Sonuncu Naxçıvan xanı Kərim xan Abbasqulu xan oğlu Kəngərlinin mülkü isə I Kalbali xanın sarayının yanında idi. 1830-cu illərə aid litografik şəkillərdə həmin mülk-də də təsviri vardır [3, s. 71].

Naxçıvan şəhəri Şərq və Yaxın Şərq ölkələrinə gedən yolların üzərində yerləşdi-yindən səyyahların və diplomatik heyətlərin diqqətini cəlb etmiş, onlar yazdıqları əsərlərdə bu saray haqqında məlumat vermişlər.

I Kalbali xanın tikdirdiyi Xan Sarayı haqqında məlumatlar XIX yüzillikdə Naxçı-vanda olmuş hərbi şərqşünasların, diplomatların yazdıqları kitablarda, gündəliklərdə, memuarlarda öz əksini tapmışdır.

İsveçrəli səyyah Dyubua de Monpere öz dövrünün məşhur geoloqu, təbiişünası və arxeoloqu olmuşdur. O, 1834-cü ildə Naxçıvanda olmuş və tədqiqatlar aparmışdır. 1839-1844-cü ildən başlayaraq isə Parisdə "Qafqaz ətrafında səyahət" adlı 6 cildlik əsərini yazaraq nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan memarlığının şah əsərləri olan Naxçıvan abidələrinə yüksək qiymət verən Dyubua de Monpere yazırdı: "Bu qədim abidələr arasında Naxçıvanın indiki hakimi Ehsan xan özünün İran döbünə uyğun bir neçə həyat və xeyli bəzədilmiş zəngin otaq-lardan ibarət sarayını tikdirmişdir" [5, s. 95].

Naxçıvana gələn də Monpere də yanlış olaraq sarayın I Ehsan xan tərəfindən inşa etdirildiyini yazmışdır. Elə bu səbəbdən biz bir qədər geriye qayıdaraq XIX əsrin əvvəl-

lərində yazılmış bir tarixi sənəddə əks olunanları nəzərdən keçirək. Rus ordusunun ma-yoru Matuşevič Artikdən Təbrizdək olan yolların təsvirini verərək yazır ki, Xan Sara-yı Naxçıvan qalasının iç qalasında yerləşir. İç qalının ətrafında güllələrin də olduğunu qeyd edən hərbi Xan Sarayını dövrələyən hasarın o qədər də möhkəm olmadığını diq-qətə çatdırır. Mayor Matuşevič qalının dik sıldırım üzərində tikildiyini müdafiə baxı-mundan əlverişli olduğunu da yazır. Onun hərbi mühəndisə məxsus qeydləri 10 sentyabr 1806-cı ilə aiddir [4, s. 371-372]. Ehtimal edirik ki, o, həmin illərdə Naxçıvan qalasının və onun iç qalasında tikilən Xan Sarayının planını da tərtib etmişdir.

Həmin vaxt I Kalbali xan sağ idi, Naxçıvana hakimlik edirdi. Oğlanları da onun sarayında yaşayırdılar. Bu qalının təsviri Kəngərli xanlarının nəslinin gerbində əks olunmuşdur. Bir çox xroniki təsvirlərdə qeyd edilib ki, I Kalbali xanın süvari qoşunları qalının yerləşdiyi uçurumun aşağısındakı düzənlikdə düşmən qoşunları ilə vuruşub on-ları məğlub etmişlər [3, s. 20]. Naxçıvanın Xan Sarayındakı böyük salonda Rusiya elçiyi-ni təntənəli rəsmi şəkildə qəbul edən I Kalbali xan haqqında həmin missiyaya olan rus hərbiçiləri də yazmışlar. Bunlardan N.N.Muravyovu, A.F.Neqrini və digərələrini qeyd etmək olar. Söhbət 1817-ci ilin mayında İrana gedən Rusiya diplomatik heyətinin üzv-lərindən gedir. Bu elçilik missiyasına general A.P.Yermolov başçılıq edirdi.

Çox təəssüflər ki, I Kalbali xanın dövrünü yaxşı öyrənməyən yazıçılar bədii əsərlərində rəsmi görüşlərin guya xandır (alaqəçü) aparıldığını yazırlar. Qətiyyəv doğru deyil. I Kalbali xan intizamlı sərkərdə və dövlət xadimi idi. Əla döyüş qabiliyyəti və naxçıvanlılara məxsus yüksək zövqü vardı. Başqa dövlətlərin rəsmi nümayəndələrini necə qarşılayıb, sənədlərdə yazılıb və şükürlər olsun ki, hələ yazılanlar qalmı [1, s. 108-112].

Məqamımdaca qeyd edək ki, aslan yunan olan Aleksandr Neqri (1784-1854) maraqlı məlumatlarla zəngin olan gündəlik yazmışdır. O, 1818-ci ildən 1837-ci ilədək büt-ün hərbi əməliyyatlarda (Naxçıvan-İravan və Türkiyədə) iştirak etmiş və bu iştirakin gündəliyini tutmuşdur.

XIX əsrdə rus etnoqrafı, şərqşünası N.V.Xanikov, Qrant qardaşları, rus diplomatı A.Qribovəvə və qəza dövründə Naxçıvanda müəllim işləyən K.A.Nikitin, hərbi şərq-şünas I.Şopen və digərləri də bu sarayda qonaq olmuşlar. Hətta qraf İ.F.Paskeviç bir müddət burada yaşamışdır. Təəssüflər olsun ki, XX yüzilliyin ortalarında bu nadir me-marlıq abidəsi, taleyüklü tarixi hadisələrin şahidi olan Xan Sarayı haqqında elmi tədqiqatlar aparılmamış, hətta saray müəyyən qədər dağıntılara məruz qalmışdır. Ona görə də sonralar tariximizin xanlıqlar dövründə olan səhifələrini araşdırmaqda müəyyən çə-tinliklər yaranır.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana gələn İtalyan tarixçisi, diplomatı və səyyahı Vil-lari Luici 1905-ci ilin yayının son aylarında və payızın əvvəllərində Naxçıvanda olarkən erməni-müsləman toqquşmalarının nəticəsində şəhərin dağıntılarını da görmüş və bu və-ziyət 29 yaşlı gəncdə kədərli təəssürat yaratmışdır. Sonralar o, "Rusiya böyük çevriliş-dən sonra. Qafqazda od və qılınç" adlı kitabda yol qeydlərini nəşr etdirmişdir. Tarixçi səyyah bu əsərdə Naxçıvandakı Xan Sarayı haqqında da yazmışdır: "Mən əvvəlcə Rə-him xanla görüşdüm..."

Onun evi, əzsüz ki, Naxçıvanda ən gözəldir. Əgər bu saray ən sivilizasiyalı şə-hərdə olsaydı, yəna də belə möhtəşəm olacaqdı. Saray şəhərin kənarındakı qayatan yu-nunda yerləşir. Buradan geniş Arax vadisinə eniş yolları başlayır. Həyatdakı beç çox six de-yil. Yəqin ki, iqlim imkan vermirdi ki, hər nəvş güllə kolları aksilsin. Ancaq əvin girişini tama-milə bərbəzək içindədir. Qonaq otağı (söhbət böyük salondan gedir – müəllif) bahalı Avropa mebelləri ilə doludur, bəzilərini çıxmaqla, mebellərə söz ola bilməz. Bütün

divarlarla İran, Türkiyə və Qafqaz xalqaları asılıb. Tavan isə kiçik güzgülərlə bəzədilib. Belə analogi mozaikaları mən İrəvan sərdarının sarayında görmüşəm. Bəzək üçün materiallar hamısı uzaqdan dəmir yolu ilə gətirilib. Hamısı da qiymətinin nə qədər olmasınə baxmayaraq, alınıb. Bunlar hamısı ona görədir ki, gələn insanlarda Naxçıvançılıq ailəsinin necə varlı və ləyaqətli olduğu təəssüratını yarada bilsinlər" [3, s. 213-215].

Daha sonra diplomat-səyyah Cəfərqlu xanla öz evində görüşür. Onun da malikanəsinə və xanın özünü məhəbbətlə təsvir edir.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulandan sonra – 1926-cı ildə Naxçıvana elmi axtarışlara gələn arxeoloq V.M.Sisoyev "Araz üstüdə Naxçıvan" əsərində yazır: "Hazırda (1926-cı il, yay) Atabəy qülləsindən cənub-qərbdə geniş bağ və tikililərdən sonra böyük ikimartəbəli ev – keçmiş Naxçıvan xanlarının sarayı yerləşir. Yağın ki, bu, həmin saraydır ki, haqqında Dyubua de Monpere söhbət açıb. Güman ki, bu sarayı Naxçıvan xanı Ehsan xan tikdirib (ola bilər ki, yenidən bərpa etdirib?) Yuxarı mərtəbədə bir neçə kiçik otaqlar var, ancaq binada çox böyük salon var. Divarların bir hissəsi güzgülərlə bəzədilib. Bundan əlavə, həm içəri, həm də eşik divarlarında pəncərələrdəki şüşələr rənglidir. İndi bu binada məktəb yerləşir" [5].

Alimin yazdıqlarından məlum olur ki, hələ 1926-cı ilədək Xan Sarayı müəyyən qədər əvvəlki vəziyyətini saxlayıbmiş. Sarayın kim tərəfindən tikdirildiyini bilməyən V.M.Sisoyev ehtimalla yazıb ki, Ehsan xan tikdirib. Əlavə edib ki, bəlkə, o, yenidən bərpa işləri aparıb? Müəllif ikinci fikrinə dəqiğdir: 1830-cu ildən sonra I Ehsan xan atasının tikdirdiyi sarayı təmir etdirib, əlavə tikililər tikdirib. 1930-1940-cı illərdə sökülən həmin hissədə onun böyük qardaşı Nəzərəli xan yaşayırdı. I Ehsan xanın böyük oğlu İsmayıl Xan Naxçıvanın mərkəzində – Bazarçayın sahilindəki mülkdə yaşayırdı. Məşhur süvari generalı olandan sonra İsmayıl xan inşa etdirdiyi hamamın yaxınlığındakı mülkün yerində bir saray tikdirib. O sarayın orijinal fotoşəkli bizdədir. I Ehsan xanın vəfatından sonra Naxçıvana qayıdan II Kalbali xan həmin sarayda yaşayırdı. Onun oğlu Cəfərqlu xan özünə füsunkar bir malikanə tikdirmişdi. İndi o binanın bir hissəsində C.Naxçıvanski adına muzey yerləşir. Sovet hakimiyyəti illərində oranı ambulatoriyaya, sonralar isə şəhər poliklinikasına çevirmişdilər. Xatirəmdir, bizi orta məktəbdə oxuyanda hərbi çağırış zamanı bizi oraya tibbi yoxlamaya aparmışdılar. Binaya çox möhkəm inşa edilmiş tağlı yeraltı keçiddən daxil olduq. İkitaylı darvaza qapısı var idi. İndi həmin yeraltı keçiddə mağaza yerləşir.

II Kalbali xanın digər oğlu Rəhim xan isə Xan Sarayında yaşayırdı. Bu məlumatları bizə Rəhim xanın oğlu İskəndər xanın dostu, sonralar qürbətə – Moskva şəhərində, bir növ, gizli yaşayan alim Hüseyn Teymurli (Bəhəniyarski) yazıb göndərmişdi (o, 1992-cı ildə vəfat edib). Onun yazdığına görə, 1920-cı ildə rus kazakları bu sarayı kəzarməyə çevirmiş və məşhur güzgüli salonu dağıtmışlar. Hüseyn Teymurli (Bəhəniyarski) bütün bu hadisələrin canlı şahidi olmuşdur [6].

Qeyd edək ki, Naxçıvan Xan Sarayı Azərbaycanın memarlıq nümunələrindən ən orijinalıdır. Uçurumun kənarında, qalanın içərisində inşa edilən saraydan Araz çayının sağ və sol vadiləri aydınca görünür. Xan Sarayı I Kalbali xanın tərəfindən inşa etdirilmiş, sonralar oğlu I Ehsan xan tərəfindən əlavələr olunmaqla təmir olunmuş, dövrünün diqqətçəkən saray binası kimi təkmilləşdirilmişdir. Vaxtı ilə tədqiqatlar aparılmadığından sarayı inşa edən memarın adı məlum deyil. Aparılan araşdırmaların nəticələrindən görə deyə bilərik ki, Xan Sarayının ətrafında digər saraylar da tikilmişdir. Bu tikililər hamısı Saray kompleksini əmələ gətirmişdir.

Naxçıvan Xan Sarayının daxili və bədii tərtibatı, xarici quruluşu və məşhur güzgüli salon, həmçinin üçüncü mərtəbədə yerləşən iki yay köşkü vardır (bu köşklər fasad

tərəfdəki girişdəki köşklərə paralel olaraq qəbul edilmiş). Naxçıvanlı ağsaqqallardan vaxtı ilə eşitdiklərimizdən məlum olur ki, sarayın şimal-qərbində saraya bitişik saray binaları olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində baxımsızlıq üzündən ocaq dağılmışdır.

Böyük salonnun tavanının başdan-başla bəzəyən qorq olubmuş səyyahları və rəssamları valeh etmişdir. Saray düzbucaqlı formasında tikilmişdir.

Naxçıvan Xan Sarayı Təbriz və İrəvan memarlıq məktəbinin nümunələri olan xan saraylarına kompozisiya baxımından oxşasa da, tamamilə eyniyyət təşkil etmir. Araşdırmalar göstərir ki, İrəvan Xan Sarayında olan ornament pəncərə, portret təsvirləri və sair Naxçıvan Xan Sarayında olmur. Bəlkə də, bu, Naxçıvan xanlarının süvari düşüçüləri olması ilə bağlıdır? Çünki onlar barbəzəyi çox sevməyiblər.

Xan Sarayında divar rəsmləri – portretlərin və dekorativ pəncərələrin olması haqqında məlumatlara rast gəlinmir.

Naxçıvan xanlığında zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Həmin yazılı nümunələrən çoxu bəlsəyər tərəfindən məhv edilə də, bəziləri qonşu dövlətlərin arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılır. Xan dikində olan "Cümlə" məscidində saxlanılan əlyazmalar yazılmışdır, bir qismi isə İrəvanda ki erməni əlyazmalar institutu – Matenadaran və Sankt-Peterburqdakı Rusiya Dövlət Ermitajına, Saltikov-Şedrin kitabxanasına aparılmışdır.

Bilirik ki, Azərbaycan xanlıqlarında ən zəngin tarixi arxiv Naxçıvan xanlığında olmuşdur. Bu zəngin Kəngərli arxivi Naxçıvan Xan Sarayında saxlanmışdır. Tapılan sənədlərdən məlum olur ki, burada toplanan sənədlər 1500-1828-ci illəri əhatə edir. Xan Sarayının qonşuluğunda yaşayan milyonçu Heydər Nəsirbəyov qızı Fatma xanım bu saray haqqında maraqlı məlumatlar söyləyirdi. Onun dediyinə görə, xanlığa aid sənədlər böyük salonnun yaxınlığındakı otaqda saxlanılırdı. Yağın ki, bura həm də xanlıq münsifinin (katibinin) işlədiyi yer imiş. 1920-ci ildən sonra Kəngərli arxivi Şahbaz ağa tərəfindən qorunmuşdur. Onun mülkündəki (indiki 2 nömrəli məktəbin arxasında ki) zirzəmidə saxlanılan arxivni rus tədqiqatçısı və kəşfiyyatçısı K.N.Smirnov Tiflisə aparmışdır. Onun yazdığı məlumatdan da aydın olur ki, arxiv Şahbaz ağanın atası İsmayıl ağayə məxsus bu mülkdəki zirzəmidə imiş. Naxçıvan xanlarının zəngin Kəngərli arxivinin də taleyi onun bəyraqlarının taleyi kimidir. Azərbaycanlı tədqiqatçılardan gizlədilən Kəngərli arxivinin və xanlıq bəyraqlarının axtarışındaydıq.

Xan Sarayının birinci mərtəbəsində xidmətçilərin yaşadığı otaqlar və divanxana yerləşirmiş. İkinci mərtəbədənin birinci girişdən sağda və solda yerləşən otaqlar xan ailəsi üçün, ikinci girişdən sağdakı güzgüli salon isə rəsmi qəbullər üçün istifadə olunurdu. Daxili pilləkənlərlə çıxılan üçüncü mərtəbədəki köşklü otaqlar "qonaq otağı" adlanırdı.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan xanları Naxçıvan şəhərindəki İmamzadə kompleksində solda olan xüsusi bitişik sardabədə dəfn olunmuşlar [5, s. 107-108, 125].

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sədaqətli və uzaqgörən davamçılardan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və yeni Naxçıvanın qüdrətli qurucusu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sadri cənab Nasif Talibovun tariximizə göstərdikləri böyük qayğı bu tədqiqatların həmişə yeni elmi axtarışlara rühdandır. Bu böyük qayğının ən bariz nümunələrindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sadri cənab Nasif Talibovun "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında" 2010-cu il 23 oktyabr tarixli Sərəncamıdır [2].

Keçmiş Naxçıvan xanlarının sarayında fəaliyyətə başlayan muzeyin birinci mərtəbəsində iş otaqları, elmi fond və digər yardımçı sahələr, ikinci və üçüncü mərtəbələrində isə 10 salondan ibarət ekspozisiya – sargı zalları vardır. Muzeydə qeydə alınan 300-ə yaxın eksponatın 210 ədədi ekspozisiyada nümayiş etdirilir.

Cəsur döyüşçülər olan xan Naxçıvanskilər indi əzəmətli Xan Sarayını ziyarətə gələn tamaşaçılara layiqincə təbliğ olunur. Adlarını öz qəhrəmanlıqları ilə tariximizə yazan xan Naxçıvanskilər bu etimada tam layiqdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Муравьев Н.Н. Записки // Русский Архив. Москва, 1889, Кн. 3, в. 11, с. 475-483.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 23 oktyabr 2010-cu il tarixli sərəncamı. "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında. "Şərq qapısı" qəz., 26 oktyabr, 2010, № 200.
3. Нагдалиев Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва: Новый Аргумент, 2006, 432 с.
4. Присоединение восточной Армении к России. Сбор документов, т. I (1801-1813), Ереван, 1972, 715 с.
5. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР. Баку, 1926, 316 с.
6. Теймурлу Н.Н. (Вәләнйарски). Naxçıvan xanları haqqında xatirələr (əlyazma) (Mənim şəxsi arxivimdədir). Moskva, 1990, 8 s.

Муса Кулиев

НАХЧЫВАНСКИЙ ХАНСКИЙ ДВОРЕЦ

В статье говорится, что Нахчыван богат историческими памятниками. Один из них – Дворец Нахчыванских ханов, который в свое время принадлежал хану Калбалы I Кенгерли, а в последствии его потомкам. Исследователь впервые на основе документов подробно рассказал о том, как описывали путешественники Дворец Нахчыванских Ханов.

Ключевые слова: Ханский Дворец, Калбалы хан, путешественники, долина, Нахчыван, Санкт-Петербурге, зеркальный салон.

Musa Kuliyeu

THE KHAN PALACE IN NAKHCIVAN

The paper reports that Nakhchivan is rich in historical monuments. One of them is the Palace of the Nakhchivan Khans. This palace had formerly belonged to Kalbali khan I, then to his successors. Basing on the documents, the investigator has dealt with the travellers who had described the Palaces of the Nakhchivani khans for the first time.

Keywords: Khan's Palace, Kalbali khan I, travellers, valley, Nakhchivan, Saint Petersburg, mirrored living room.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)